

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНА МОДЕЛЬ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто екзистенціальну модель самоідентифікації особистості, структуру екзистенції, структуру екзистенціалів людського буття, спосіб буття особистості, яка усвідомлює власні екзистенціальні глибини у світі повсякденності.

Ключові слова: самоідентифікація, екзистенція, екзистенціал, есенціалія, екзистенціальний прорив, трансцендентування.

В статье рассматривается экзистенциальная модель самоидентификации личности, структура экзистенции, структура экзистенциалов человеческого бытия, способ бытия личности, осознающей свои экзистенциальные глубины в мире повседневности.

Ключевые слова: самоидентификация, экзистенция, экзистенциал, эссенциалия, экзистенциальный прорыв, трансцендентирование.

In this article one observes the existential model of the individual selfformation, the structure of the existence, the structure of the existentialists human being, the way of the personality being, who realizes his own existential depths in the daily world.

Keywords: selfformation, existence, existentialist, essential, existential break, transcendation.

Актуальність. Проблема самоідентифікації людини є однією з головних проблем сучасного, надто динамічного, інформаційного й полікультурного суспільства. Традиційна соціальна атрибутика суттєво втратила свої позиції в контексті процесів ідентифікації, та й навряд чи вже задовольнить сучасну людину. Тотальний плюралізм сучасної епохи постмодернізму дорівнює майже відсутності культурних чи гуманістичних цінностей, що ускладнює процеси самоідентифікації в аксіологічній сфері. Цей самий тотальний плюралізм, що мав би за логікою дати шанс виразу людській індивідуальності, насправді був дуже вдало асимільований масовою культурою, яка стала продукувати й продавати шаблони «унікальності», й став ще більш бентежним фактором для самоідентифікації. Навіть тіло – первісний й найпримітивніший гарант ідентичності – вже давно не є таким.

Вихідні умови. «Ідентичність як спосіб збереження самототожності? Анахронізм. Навіщо техноїду мучитися в пошуках особистісного ядра. Він спроможний до перетворення, до втрати центричності. Принципова відсутність стрижня, що утримує деяку подобу. Авантюра вічної трансформації. Перехід від дехто до дещо, й навпаки» [1, с. 21], – таку постмодерністську концепцію втрати «Я», втрати навіть потреби в центричності, яку озвучує П. С. Гуревич, можна було б сприймати з інтелектуальним песимізмом щодо долі людської індивідуальності й людяності взагалі.

Але, що майже закономірно, такий філософський екстремізм став викликом для

пошуку нових, більш фундаментальних засад для інтеграції індивідуальної свідомості й привів до «екзистенціалізації сучасної філософської рефлексії» [2, с. 55].

Екзистенціальній позиції довгий час передувала есенціалістська налаштованість людинознавчих міркувань, у межах якої реалізовувався пошук першосутності або антиномічних першосутностей людини [2, с. 24–29]. Але зростання кількості «першосутностей»: розум, воля до влади, політичність, суспільність, економічність, культурність, сексуальність, смертність, любов тощо – привело до ситуації, яка склалася в спробах пошуку засад людської ідентичності в західній гуманітарній науці. Так, наприклад, у західній психології провідні позиції зайняла методологія соціального конструкціонізму (де базовими є принципи відносності будь-якої теорії та обумовленості її та її ефективності контекстом) [3, с. 6], тому очікувати фундаментального в цій сфері вже не доводиться. Проблема ідентичності підмінюється проблемою ефективності людини в будь-яких обставинах повсякденного буття, хоча й взятого в його нових якостях (інформаційності, динамічності, мультимедійності, полікультурності тощо), й закінчується здебільшого описом тих чи інших моделей взаємодії «Я»-образів [4, с. 96–99] – таких собі спотворених проєкцій «першосутностей» у план індивідуальної свідомості.

Мета дослідження. У роботі ми маємо на меті з'ясувати, чому саме екзистенціально-філософські ідеї резонували в сьогоденні і все більше філософів й психологів звертають увагу на потенціал екзистенціальної позиції, а також виявити потенціал екзистенції бути стрижнем інтеграції роздробленої свідомості й базою особистісної ідентичності й можливість реалізації екзистенціальної установки в світі повсякденного буття.

Методологічні посилання. Перша й очевидна відповідь на питання, поставлені вище, це тому, що екзистенцію, на відміну від есенції, не можна відкинути навіть з позиції суцільного скептицизму, адже, за зауваженням О. Ф. Больнова, так чи інакше «...дещо є (das etwas ist), ...дійсно є ось це, створене так чи інакше суще» (виділено нами. – *К. Л.*) [5].

Також екзистенціальне існування «застраховано» від усіх деструктивних для особистості процесів будь-якої соціокультурної реальності (й постмодернізм тут не є винятком), бо з позицій екзистенціалізму остання взагалі є несправжньою. Екзистенція ж – це є «...граничне внутрішнє ядро людини, кінцевий безумовний центр, порівняно з яким навіть життєвофілософські свідчення про людину ще виглядають зовнішніми», з екзистенціальної позиції ніяка ознака з плану повсякденного буття не може належати людині сутнісно й тому може бути відокремлена без заподіяння шкоди цьому останньому, глибинному ядру [5].

Однак важкість реалізації екзистенціальної позиції полягає в тому, що для того, щоб екзистенція стала центром інтеграції особистості й головним ідентифікатором, її першою й необхідною умовою є наявність досвіду екзистенціального прориву (тобто прориву свідомості крізь замкненість світу повсякденності), у якому власне актуалізується екзистенціальне буття. І не тільки факт досвіду, але і його відповідна інтерпретація, усвідомлення екзистенції в собі. Але цей досвід далеко не є банальним фактом у житті кожної людини, бо, за визначенням Т. А. Кузьміної, «...він не

зумовлений: чи він є, чи його немає... екзистенційний досвід є завжди така можливість, умови реалізації якої не можуть бути задані, на відміну, скажімо, від наукового експерименту, умови якого повністю контролюються дослідником... екзистенція опирається нашим маніпуляціям, це вона щось робить з нами, а не ми з нею...» [6, с. 19].

Та це зовсім не означає що зворотний зв'язок між екзистенціально-буттєвою сферою відсутній. Екзистенціальній філософії притаманне поняття «граничної ситуації» (детально розроблене К. Ясперсом) й «межі» людського буття, до якої вона веде. Граничні ситуації визначаються тим, що «...під натиском їх реальності людині стає сумнівною основа будь-якого знання й дії, що в них відкривається неповноцінність, здатна – оскільки людина не закриває штучно на них очі – приголомшити його життя до самих основ» [5]. Як класичні граничні ситуації екзистенціалістами було розглянуто страждання, боротьба, випадковість, провина, страх, нудьга, відчай, смерть тощо. Ці феномени в екзистенціальній філософії набувають статусу екзистенціалів. Тут треба зауважити, що поняття екзистенціалу багатопланове, й вихідними екзистенціалами, за М. Гайдеггером (який, до речі, й увів це поняття), є просторовість, темпоральність, тілесність, співбуттєвість, налаштованість, історичність, смертність – тобто такі «буттєві риси присутності», без яких немислиме людське існування взагалі. Але, аналізуючи сучасні дослідження з екзистенціальної тематики, можна дійти висновку, що під «екзистенціалами» часто розуміють ті модуси людського буття, своєрідні «портали», через які стає можливим досвід трансцендування й прориву не обов'язково до екзистенціального ядра (у розумінні класиків екзистенціалізму), а лише до нового рівня інтеграції індивідуальної свідомості, який ще цілком може належати повсякденності.

Тобто «екзистенціал» у сучасних філософських та психологічних інтерпретаціях усе більше віддаляється від власне екзистенції й стосується до неї вже надто опосередковано. Прикладом тому може бути розгляд як екзистенціалів імені, дому, батьківщини, біографії, долі, грошей тощо; ототожнення екзистенціалів з архетипами; інтерпретування реклами як гігантського виробництва з упакування та продажу «екзистенціалів»¹⁶; поява на тлі екзистенціально-психологічних напрацювань екзистенціально-тренінгових програм для менеджерів, де розглядається структура екзистенції людини в структурі підприємства й організації [7] тощо.

Із цих позицій поняття екзистенціалу набуває значення каркасу, яким закривається людина від зовнішнього буття, який характеризує її існування й виражає ставлення до світу [8].

Зважаючи на описану вище ситуацію, ми вважаємо доцільним детальніше розглянути модель екзистенціальної самоідентифікації та пропонуємо такий її варіант.

Спільною позицією для екзистенціалістів був поділ буття на справжнє – екзистенціальне й несправжнє – «буття-в-світі» (М. Гайдеггер), буття в світі «Воно» (М. Бубер), буття в світі повсякденності. Відповідно до цього, центром інтеграції

¹⁶ URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-possia-no/

людської свідомості в плані повсякденного буття є «Я», що є лише формальною структурою, якою користуються для зручності, – доводить Ж. П. Сартр у роботі «Трансцендентність Его» [9], а разом з ним й інші представники екзистенціалізму. Так, М. Бубер пише, що це «Я» несправжнє, воно є формою слова «Я-Воно», слова розділення, яке характеризує спосіб індивідуального людського буття в світі суб'єкт-об'єктних стосунків [10]. М. Гайдеггер також виділяє цю структуру, наголошуючи, що «самісність власне екзистуючої самості відділена тоді пріорвою від ідентичності „Я”, що протримається в багатуокладності переживань» [11].

Вищим центром інтеграції свідомості є екзистенція, фундаментальною властивістю якої є можливість трансцендентування. Але якщо в атеїстичному варіанті екзистенціалізму, представниками якого є М. Гайдеггер, А. Камю, Ж.-П. Сартр, межею екзистенції – Трансценденцією – є «Ніщо», то в релігійному варіанті (М. Бубер, Г. Марсель, К. Ясперс) Трансценденцією є Бог. Між цими двома центрами інтеграції свідомості є ще один – трансцендентне, хибне Его, феномен якого фіксують Ж.-П. Сартр, М. Бубер.

Трансцендентна егоїстична сутність виникає внаслідок компенсаторної захисної реакції, спровокованої ірраціональним страхом відокремленості (відокремленості від єдиної тканини життя, від самого джерела життя, джерела індивідуальної свідомості, Трансценденції, Бога тощо). Це Его трансцендентне світу повсякденного буття, а «Я» як формальна присутність (в усьому розмаїтті своїх форм) є керованим Его. Детальніше це питання розглянуте нами в роботі [12]. (До речі, треба зауважити, що хибне Его виконує конструктивні функції й взагалі є формою існування індивідуальної свідомості в світі «Воно»).

Між «Я» повсякденного світу й екзистенцією пролягає сфера актуалізації екзистенціалів. Як фундаментальні екзистенціали в філософії екзистенціалізму виділяють такі модуси людського буття, через які можливе зіткнення з Ніщо (у релігійному екзистенціалізмі – з Трансценденцією, Богом).

Екзистенціали людського буття умовно можна поділити на негативні: відчай, жах, нудьга, самотність тощо, й позитивні: любов, творчість, радість. Останні розглядають здебільшого в релігійному екзистенціалізмі, особливо в російському його варіанті. Стосовно ж негативних екзистенціалів, то вони, на наш погляд, характеризують не структуру екзистенції, а структуру трансцендентного хибного Его. Умовно можна сказати, що фундаментальні екзистенціали (за М. Гайдеггером) локалізуються між екзистенцією та трансцендентним хибним Его й взагалі конституують останнє. Між трансцендентним хибним Его та «Я» світу повсякденності локалізується більшість екзистенціалів, які виділяють сучасні дослідники. Застосування поняття «екзистенціал» в останньому випадку є доречним лише в розумінні каркасу, яким закривається людина від зовнішнього буття, який характеризує її існування й виражає ставлення до світу. Досить часто в науковій літературі ці шари включають саме в структуру екзистенції, хоча, на наш погляд, це є власне сферою есенціалістських пошуків людської сутності.

Проблеми стосунків екзистенційного й есенційного розглядають такі автори, як В. Г. Табачковський, А. М. Дондюк, Г. І. Шалашенко, Є. І. Андрос. Використовуючи

терміни «есенціалія» й «екзистенціалія» (синонім екзистенціалу), вони пропонують таку робочу гіпотезу, згідно з якою будь-яка одинична екзистенціалія має здатність «усутнюватися» [2, с. 31]. Причому з міркувань про смислоспроможність як одну з екзистенціалій стає очевидним, що різні екзистенціалії мають різні зусилля до усутнення [2, с. 40]. Екзистенціалії й есенціалії, як ми розуміємо, згідно з гіпотезою авторів, перебувають у діалектичному зв'язку. Тобто екзистенціалії мають здатність усутнюватися, есенціалії можуть мати більшу чи меншу екзистенціальну здатність. А звідси автори як головні завдання визначають пошук саме співвідношення екзистенціал-есенціалій [2, с. 31], але за відсутності методологічної основи для побудови цих співвідношень ми знову повернемося до еклектичного набору сутнісних рис, взаємозв'язки яких будуть шукатися тільки в межах певних прикладних завдань.

Питання методологічного підходу до структуризації процесів у духовній сфері особистості на шляху її самореалізації вже ставилося нами раніше [13]. Було з'ясовано, що наявні типології здебільшого не структуровані й не відображають ієрархічного порядку. В контексті питання упорядкування сукупності екзистенціал-есенціалів приклад такої класифікації можна знайти в статті А. Д. Павлова, який розглядає екзистенціали як імперативи людської присутності в типових життєвих ситуаціях й виділяє такі імперативи:

- імператив приналежності соціальній групі, спільності;
- імператив належного, допустимого;
- імператив значущості людини, її місця в системі владних відносин;
- імператив безпеки і благополуччя;
- імператив самовідчуття (не тільки в граничних ситуаціях, але й у повсякденній практиці людині важливо відчувати себе унікальністю, неповторною особистістю, цікавою самій собі);
- імператив компліментарності (показник того, як інші сприймають тебе: люблять, ненавидять, симпатизують тощо) [14].

Така й подібні до неї класифікації (з еклектичним набором сутнісних ознак, імперативів тощо) у кращому варіанті є окремим випадком піраміди А. Маслоу – фундатора проблеми самореалізації особистості в західній науці й можуть призвести до вихолощення власне екзистенціального підґрунтя. Екзистенціали людського буття виявляються шляхом феноменологічної редукції, максимального трансцендентування до тієї межі, коли екзистенціал з людської її сторони буде абсолютною трансцендентною якістю, аспектом, модусом Абсолюту з іншої (негативні екзистенціали вищим рівнем трансцендентування мають хибне Его). Стосовно ж ієрархічного впорядкування всіх інших «екзистенціалів», то, на нашу думку, слід вести річ про виявлення фундаментальних рівнів трасцендентування при розгляд тієї чи іншої сутнісної ознаки людського буття в світі повсякденності. В нашій моделі можна визначити принаймні три з них: трансцендентування від повсякденного буття до сфер актуалізації екзистенціалів; рівень трансцендентного хибного Его, замкненість свідомості, на якому призводить до відчуття екзистенційної самотності та песимістичного сценарію розвитку екзистенціалізму; та власне рівень відкриття

екзистенції Трансценденції як запорука можливості екзистенціальної комунікації.

Повернемося до питання реалізації екзистенціальної установки, тобто як саме існує (чи має існувати) людина з екзистенціальною самоідентифікацією у світі повсякденного буття?

Один із можливих, на нашу думку, прикладів способів існування обґрунтовує Г. О. Нестеренко [15]. Автор розглядає гру як вищу форму самореалізації особистості, суто людську форму життєдіяльності. Але й для гри – максимальної форми свободи самореалізації є певні обмеження. По-перше, це правила гри, єдиними і незмінними з яких є загальні принципи світобудови (*але, щоб визначитися з ними, треба вирішити принаймні основне питання філософії? – К. Л.*). Також, щоб грати у суспільну гру, треба враховувати й суспільні правила (*але як, щоб не втратити набуту свободу? – К. Л.*). Виділені нами аспекти недостатньо висвітлено автором.

У контексті ж екзистенціального підходу цю суперечність можна вирішити, якщо трансцендентувати правила соціальних ігор. Наприклад, найфундаментальніше правило-заповідь «не вбий» може мати багато вимірів у соціумі: не вбий себе / іншого / чужого / нападника / вбивцю, коли саме не вбий, а коли вбивство допустиме тощо. Як же має формулюватися його трансцендентний варіант? З екзистенціальної позиції не факт світу повсякденності, у цьому випадку вбивство чи невбивство, має значення, а його інтерпретація з екзистенціальної позиції. Тоді більш «правильним» буде такий вчинок, який забезпечить більшу цілісність особистості, вищий рівень трансцендентування та інтеграції свідомості. Проілюструємо це прикладами.

Бруно Беттельхейм, видатний психолог, єврей німецького походження, кілька років провів в ув'язненні у фашистських концтаборах. У контексті питання про межі в людській свідомості він згадує подію (очевидцем якої був сам), коли есесівець наказав в'язню-поляку Сташці закопати живцем двох «завинилих» в'язнів. Той, закам'янівши від жаху, відмовився підкоритися навіть після того, як есесівець почав його бити. Тоді есесівець змусив Сташску і тих двох в'язнів помінятися місцями. Коли вони майже закопали Сташску, есесівець знову наказав помінятися їм місцями, і на цей раз Сташска закопав їх. Через п'ять хвилин, коли в'язнів відкопали, один був мертвий, інший вмирав. [16]. Б. Беттельхейм, коментуючи останні дії Сташски, гадає, чи то він погодився закопати в'язнів через те, що вони закопували його, чи то він сподівався на їхнє помилування (що здається надто неймовірним – *К. Л.*) Якщо вчинок Сташски був актом помсти, то його можна розглядати в площині повсякденного буття. Якщо з це був акт своєрідної кари за те, що ці в'язні перейшли межу людяності (яку намагається виділити Б. Беттельхейм), то він міг вивести поляка на новий рівень сприйняття людської сутності.

У книзі «Час Бика» І. Єфремова є епізод замаху тормансіаніна Шотшека на землянку Чеді: «Ви? – з безмежним подивом спитала Чеді. – За що? При всій своїй тупості тормансіанін не прочитав на прекрасному обличчі своєї жертви ні страху, ні гніву. Тільки подив і жаль, так, саме до нього повернений жаль! Надзвичайна психологічна сила дівчини щось пробудила в його темній душі... В безпорадній зломленості дівчини Землі уходило у небуття стільки чистої й нескінченно далекої

краси, що Шотшек раптом відчув невгамовну скорботу й каяття, ніби його розірвали навпіл. „Кжі”¹⁷ не вміли справлятися із такими надзвичайними переживаннями. Шотшек зміг подолати їх тільки одним шляхом. Заскреготівши зубами, він схопив довгу тригранну голку, з розмахом встромив її собі в груди, дістав до серця і грохнувся, відкотившись на декілька кроків від Чеді» [17]. Цей епізод ілюструє прорив свідомості від повсякденного світу одразу до сфери актуалізації позитивних екзистенціалів. Але так, як це було дуже передчасним для Шотшека, то альтернативою смерті могло б бути лише божевілля або ще більша деградація як особистості шляхом створення своєрідного психологічного «панцирю», який захищав би його від вищих переживань (і що вже був у тих нападників, що діяли разом із Шотшеком і пропонували добити дівчину). Тому в цьому випадку самогубство, причиною якого став екзистенціальний досвід, можна розглядати принаймні як акт визнання вищої реальності.

Яскравим прикладом може бути також філософське самогубство Сократа. Як кажуть, за істину «двічі по два – чотири» не вмирають, вмирають за екзистенціальну істину. Цей акт був кульмінацією його світоглядної системи, доказом її цілісності, довершеності й причетності до Трансценденції.

У контексті теми гри як способу існування екзистенції (а також продовжуючи тему вбивства як одного з первинних суспільних табу) не можливо не згадати квінтесенцію індійської мудрості Бхагават-Гіту. В першій главі Бхагават-Гіти Арджуна її головний герой, верховний воєначальник, що має розпочати бій із ворожою армією, до складу якої входять його брати, друзі, вчителі й доброзичці, не може на це зважитися й ладен навіть померти, питає поради в Крішні [18, с. 66–80]. Крішна пояснює Арджуні, що з трансцендентної точки зору вбивство неможливе, бо душу, якою є жива істота, вбити не можна. Й Крішна радить Арджуні чинити згідно з обов'язком кшатрія, тобто прийняти бій: «Тому бійся, нащадок Бхарати!.. Той, хто вважає живу істоту вбивцею, так само як і той, хто гадає, що вона може бути вбита, не володіє знанням, бо душа не вбиває і не може бути вбита» [18, с. 104–105]. Бій, що має відбутися, є грою Крішні, у якій беруть участь живі істоти згідно з власним рівнем усвідомлення того, що відбувається. Тому власне факт вбивства в матеріальному світі, природою якого є ілюзія, небуття – асат за ведичною термінологією [18, с. 22] – нічого не означає. Значущим є лише мотив й усвідомлення.

Висновки. Запропонована в роботі модель структури екзистенції позначає фундаментальні рівні трансцендентування. Крім того, вона дозволяє класифікувати екзистенціали людського буття, простежувати процес самоідентифікації особистості та як запоруку можливості кінцевої інтеграції свідомості має центральним екзистенціальне ядро.

Однією з придатних форм сприйняття реальності повсякденного світу з позиції екзистенціальної самоідентифікації особистості можна вважати гру. Але для реалізації максимальної свободи в цій грі необхідне трансцендентування правил

¹⁷ Жителі планети Торманс поділялися на «джі» – ті, що живуть довго й користуються усілякими привілеями – інтелігенція, та «кжі» – ті, які живуть коротке життя й обслуговують «джі» (Сфремов І. Час Бика).

соціальних ігор, яке ми проілюстрували на прикладі припустимості вбивства.

Література:

1. *Гуревич П. С.* Феномен деантропологизации человека [Текст] / П. С. Гуревич // Вопросы философии. – № 3. – 2009. – С. 19–31.
2. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах буття [Текст] / В. Г. Табачковський, А. М. Дондюк, Г. І. Шалашенко, Є. І. Андрос. – К. : Наукова думка, 2004. – 246 с.
3. *Холл, Кэлвин С.* Теории личности [Текст] / Холл, Кэлвин С., Линдсей, Гарднер, Гриншпун, И. ; пер. с англ. – М. : ЭКСМО-Пресс ; Апрель ; Пресс, 1999. – 591 с.
4. *Труфанова Е. О.* Идентичность и Я [Текст] / Е. О. Труфанова // Вопросы философии. – № 6. – 2008. – С. 95–105.
5. *Больнов, Отто Фридрих.* Философия экзистенциализма [Электронный ресурс] / Отто Фридрих Больнов // Цифровая библиотека по философии. – Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000994/st000.shtml>
6. *Кузьмина Т. А.* Экзистенциальный опыт и философия [Текст] / Т. А. Кузьмина // Вопросы философии. – № 12. – 2007. – С. 16–27.
7. Экзистенциальная тренинговая программа для руководителей предприятий и топ-менеджеров: «Совершенствование управленческих компетенций на базисе развития ресурсов личности» / Автор и руководитель программы президент Международного общества экзистенциального анализа и логотерапии Ph.D., M.D. А. Лэнгле (Австрия) // [Электронный ресурс] Государственный университет «Высшая школа экономики». – Режим доступа: http://www.hse.ru/org/hse/dop/pr_ps/exest/podrobnее
8. *Жабко А. В.* Молчание в исповедальном тексте [Электронный ресурс] / А. В. Жабко // Электронный научный журнал «Вестник Омского государственного педагогического университета». – Омск : ОмГУ, Выпуск 2007. – Шифр Информрегистра: 0420700051. – Режим доступа: <http://www.omsk.edu/article/vestnik-omgrpu-174.pdf>
9. *Сартр Ж.-П.* Трансцендентность Это. набросок феноменологического описания [Электронный ресурс] / Ж.-П. Сартр ; пер. А. Кричевского // Логос №2 (37) 2003, стр.86-121/ PSYLIB. САМОПОЗНАНИЕ И САМОРАЗВИТИЕ. Психологическая библиотека Киевского Фонда содействия развитию психической культуры. – Режим доступа: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/sartr02/index.htm>
10. *Бубер Мартин.* Я и Ты. [Электронный ресурс] / М. Бубер ; Русский гуманитарный Интернет-университет. – Режим доступа: http://www.i-u.ru/biblio/archive/buber_ja/
11. *Хайдеггер Мартин.* Бытие и время. [Электронный ресурс] / М. Хайдеггер ; Библиотека философского факультета ОмГПУ. – Режим доступа: <http://philos.omsk.edu/libery/index/h.htm>
12. *Лец Е. В.* Эгоизм как принцип бытия в мире повседневности [Текст] / Е. В. Лец // Молодежь и наука: Реальность и будущее : материалы II Международной научно-практической конференции (г. Невинномыск, 3 марта 2009). – Невинномыск : НИЭУП, 2009. – Том III. История, Политология, Социология, Философия. – С. 396–398.
13. *Лец Е. В.* Методологический подход к выделению иерархических уровней сознания личности на пути самореализации [Текст] / Е. В. Лец // Людина, культура, техніка в новому тисячолітті : матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 10–13 вересня 2009). – Х. : НАУ ім. М.С. Жуковського «ХАІ», 2009. – С. 18–19.
14. *Павлов А. П.* Социальные проблемы коммуникативного порядка [Электронный ресурс] / А. П. Павлов // Экономика. Социология. Менеджмент : Федеральный образовательный портал. – Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/9200.html>
15. *Нестеренко Г. О.* Особистість у нелінійному суспільстві [Електронний ресурс] : монографія / Г. О. Нестеренко. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 140 с. // Режим доступу: http://npu.edu.ua/e-book/book/html/D/ispu_ksue_Monografiya_Nesterenko/130
16. *Беттельхейм Бруно.* Люди в концлагере [Электронный ресурс] / Б. Беттельхейм // Психология господства и подчинения : хрестоматия / сост. А. Г. Чернявская. – Мн. : Харвест, 1998 // Режим доступа: <http://vapp.ru/docs/psychosp/bettel/>
17. *Ефремов И.* Час быка [Электронный ресурс] / И. Ефремов. – Режим доступа: http://bookz.ru/book.php?id=5414&n=28&p_count=40&g=fiction&f=chas&b_name=%D7%E0%F1%20%C1%FB%EА%Е0&a_name=%C8%E2%E0%ED%20%C5%F4%F0%E5%EC%EE%E2&a_id=efremov-ivan
18. А. Ч. Бхактиведанта Свами Прапхупада. Бхагават-Гита как она есть. Бхактиведанта. – 3-е изд., испр. – Бук Траст, 2005. – 860 с.